

*Марта Бјелетић
Јасна Влајић-Поповић*

ЕКСТРАЛИНГВИСТИЧКИ ФАКТОРИ
У ЕТИМОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

*Прештампано из
Зборника Матице српске за славистику 73
Нови Сад, 2008*

Марта Бјелетић
 Јасна Влајић-Поповић

ЕКСТРАЛИНГВИСТИЧКИ ФАКТОРИ
 У ЕТИМОЛОШКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА
 (на примеру *Етимолошког речника српског језика*)*

У раду се разматра примена екстралингвистичких фактора у методолошком поступку израде *Етимолошког речника српског језика*. Анализом и класификацијом различитих примера одредница у којима се ови фактори јављају, дефинише се и градира њихов допринос доношењу коначног етимолошког суда.

Кључне речи: српски језик, етимологија, етимолошки речник, екстралингвистички фактор, интердисциплинарност.

0.1. Етимолошка лексикографија, она истраживачка и свеобухватна, која је оријентисана на састављање етимолошких речника типа тезауруса, по природи ствари настоји да не заостаје за актуелним трендовима и достигнућима у самој етимолошкој науци. Једно од тих достигнућа свакако је и модеран методолошки поступак, који подразумева уважавање свих релевантних језичких фактора (не само фонетике, прозодије, морфологије, творбе, већ и семантике, хронолошке и дијалекатске раслојености лексике, ареалне дистрибуције позајмљеница итд.) чијом се правилном интерпретацијом у највећем броју случајева долази до ваљаног етимолошког тумачења.

0.2. Међутим, нису ретки примери када ни темељна лингвистичка аргументација не доводи до задовољавајућег решења. У таквим случајевима етимологија нужно посеже за чињеницама које нуде друге дисциплине: етнологија, историја, историја религије, ботаника, зоологија итд., пратећи на тај начин све изразитију оријентацију модерне науке ка интердисциплинарности. Значај ових екстралингвистичких фактора увелико је препознат и признат у етимолошкој теорији, али и пракси, тако да их савремени етимолошки речници све више третирају као неопходан елемент етимолошког поступка.

0.3. Међу словенским етимолошким речницима *Етимолошки речник српског језика* (ЕРСЈ) можда понајвише користи екстралингви-

* Овај чланак је настао као резултат рада на пројекту бр. 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошког речника српског језика*”, који у целини финансира Министарство науке Републике Србије.

стичке чињенице, било у циљу додатне аргументације етимолошког тумачења, било у циљу илустровања историјата развоја речи. То му у великој мери омогућава троделна структура одреднице, чији је последњи део резервисан за коментаре различитих врста.¹

0.4. Овај рад се базира на корпусу прва три тома ЕРСЈ, као и *Огледне свеске*, која им је претходила, обима од близу 900 страница и преко 2000 етимолошких одредница,² од којих је знатан број проистекао из претходних радова или студија — дакле, изнето тумачење често је плод озбиљних и вишекратних проматрања или конкретне речи, или бар њене шире лексичке породице, семантичке групе, творбеног типа, класе позајмљеница итд.

0.5. Циљ рада јесте презентација и класификација оних случајева из досадашње праксе у раду на ЕРСЈ, у којима су, приликом етимологизације, узимани у обзир различити екстралингвистички фактори. Они се крећу у широком распону од низа конкретних чињеница (нпр. изглед животиње или биљке, карактеристике терена, начин припремања хране, пољопривредне и занатске технике итд.), преко историјских сазнања, обичајног права, до разноврсних елемената духовне културе (митологија и религија, обреди, дечије и пастирске игре итд.).

0.6. Како удео екстралингвистичких фактора у садржају одредница није увек подједнак, материјал се излаже уз истовремено градирање утицаја ових фактора на доношење коначног решења. Сходно томе, анализирани одреднице условно се сврставају у две основне групе које садрже решене, односно нерешене случајеве етимолошких проблема.

1.0. У групу решених случајева спадају одреднице са речима које су досад на било који начин — задовољавајући или незадовољавајући — биле тумачене у етимолошкој литератури, а екстралингвистички фактори постојећа решења или подупиру, или прецизирају, или оспоравају, или релативизују, или пак побијају. На основу тога екстралингвистички фактори се у овој групи одредница класификују у 5 подгрупа.

1.1. У прву подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се, у функцији допуне лингвистичких фактора, постојећа етимологија потврђује, подржава или подупире — било на нивоу српског језика, било на дубљој хронолошкој равни (нпр. прасловенској). Усвојена решења не морају бити нова, али нове потврде из српског језика и пропратна објашњења могу пружати додатну потпору.

¹ Уп. Бјелетић — Влајић-Поповић — Лома 1997; ОС XIII—XV.

² Корпус који је овом приликом размотрен показао је да међу речима у чијем тумачењу екстралингвистички фактори играју значајну улогу апсолутно преовлађују именице, уз ретку појаву придева и глагола и скоро потпуно одсуство других врста речи.

Врах „гомила (снопова за вршидбу, жита, пасуља, земље); гумно са житом за вршу; вршај” — постојећа словенска етимологија додатно се учвршћује новим српским дијалекатским материјалом, а њен статус псл. дијалектизма (од псл. **vorxъ* „вршење”) објашњава се историјским подацима: Ареал с.-х. именице ограничен је на ји. Србију и надовезује се на македонско-бугарски. На ширем словенском плану реч је о (источно)јужно-словенско-источнословенској изоглоси јер је вршење помоћу волова и коња било скоро једини начин вршидбе на Балкану, у зап. Украјини, Русији, Полесју, Румунији, док су зап. Словени користили други вид вршидбе — млаћење (ОС 20; Вјеletic 1991: 162—164).

Оловина „врста старинског пића сличног пиву ... најчешће од јечма” — постојећа словенска етимологија додатно се потврђује српским примерима из етнографских извора: Од псл. **olъ*, **ol-ovina* ... Географска дистрибуција на слов. терену указује на реликт очуван на периферији језичке територије ... с.-х. потврдама се успоставља континуитет изоглосе на јсл. тлу (етнографски опис из ји. Србије искључује могућност да је посредни учена реч (ОС 62—63; Влајић-Поповић 1997³).

Бедва „кулук, моба” — етимолошки неспорна реч (термин, као и реалија, ареално ограничени: стерп. вѣдѣба, од 1330, континуирано до данас у ји. Србији), чији се историјат допуњује новим историјским и дијалекатским потврдама, као и етнографским описом: Од *bediti* у изворном значењу „силити, приморавати” ... Бедвити је мобити, набедвити или набедити значи сазвати мобу (ЕРСЈ 3 s.v.).

1.2. У другу подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се постојећа етимологија прецизира, допуњава или модификује. Овакве интервенције могу се односити како на прецизирање формалне структуре постојећег етимона тако и његовог датирања, ареала или непосредног извора преузимања (у случају позајмљеница).

Рукав „manica” — досадашња тумачења од псл. **rǫkavъ*, изведенице слабо потврђеним суфиксом **-avъ* од **rǫka*, коригују се захваљујући етнографском опису реалије: У првом делу несумњиво *рука* < **rǫka*; завршни део или дериват *ū*-основе у псл. **na-rǫky*, *-ъve* „наруквица”, или, пре, композициони елемент у вези с глаголом *обуѣи*: **rǫko-ovъ* „део одеће за руку”. Изворно су рукави били посебан део одеће, за шта поред горњег значења уп. *рукав(ци)*: „И данас се у тим крајевима граде рукави одвојено, а стан од кошуље одвојено. Рукави најчешће и нису од истог платна од кога је остала кошуља, обично је <sic> од бољег платна, често су прошарани везом, памуком или свилом. Жене често дарују некога само рука-

³ У раду се наводи поменути етнографски опис: „Пиво ... у пиротском округу зове се аловина. Пеку овас у сачу, који је најпре добро угрејан и мешају дрвцем ... кад се добро раскока меће се у 'каче' — чабрицу и попари врелом водом. Овас у тој врућој води прокисне и дигне се на површину ... буде готово за 3—4 дана. Чабрица ... поклопи се удешеним данцетом и замаже тестом да ... нема додира са ваздухом и да не ветри. То је та аловина коју после точе и пију, или изјутра место ракије, или за ручком место вина ... у недостатку јачег алкохолног пића. Аловина слади и кисе ... пију [је] и место кафе изјутра по једну винску чашу ... Исто овакво пиће и на исти начин прави се и од јечма.”

вима од кошуље без осталих делова који чине једну кошуљу.” Елезовић наводи и запис из Девичког катастиха: *Писа Велика рукаве* (тј. приложи их на дар манастиру) (ОС 67—68).

Бач „село у Бачкој” (од мађ. *Vács* < сттур. титуле *baça*, преко личног имена) — иако је на нивоу српског језика порекло топонима неспорно, у одредници се прецизира етимологија мађарског предлошка, на основу паралеле из истог културноисторијског круга: Пре него лично име могла би то бити (аварска?) варијанта исте титуле **baçači*, с обзиром на обичај, карактеристичан за номадске народе, да се за име управног средишта узима неизмењен назив управника, уп. рус. *Астрахан* од хазарског *As-tarхан* „управник (*tarхан*) Аса (Алана)” (ЕРСЈ 2: 269—270).

Амин „нека буде тако” — тумачење овог библијског термина, неспорног грецизма (од гр. ἀμίν), прецизира се културноисторијским фактором: Пада у очи распрострањеност облика *амин* у католичком Приморју, што ће бити појава паралелна са облицима хагионима *Илија*, *Варвара*, *Влахо*, који су у вези са вековном владавином Византије у Далмацији (ЕРСЈ 1: 150—151).

Бароба „пропалица; скитница, пробисвет” — на основу првих записа речи прецизира се непосредан извор њеног преузимања: Од сев.-ит. *barabba*, вен. *baraba* „id.”, вероватно посредством нем. дијал. (аустр.-бав.) *warāwa*, *barāwa* „радник физикалац, који иде од места до места тражећи посао; скитница; пропалица” ... Изворно назив за италијанске надничаре на градњи путева и пруга и у каменоломима; значење „радник физикалац, надничар” развило се тек у немачком ... У грађи РСА нема потврда ранијих од краја XIX в. (Пожега, Дубица на Уни, Левач), што као да потврђује ширење са северозапада у доба изградње железнице (ЕРСЈ 2: 180—181; Бренеселовић 2007).

1.3. У трећу подгрупу спадају екстралингвистички фактори који ма се постојећа етимологија експлицитно побија, при чему се у већини случајева нуди алтернативно решење.

Баџрем „дрво *Robinia pseudacacia*” — чињеница да је багрем увезен из Америке искључује његово прасловенско порекло, а изглед биљке етимолошкој вези са *баџар* „пурпур” претпоставља извођење од *баџриџи*: Ограничен на јсл. простор, овај дендроним чини се домаћим назвањем нове врсте увезене око 1600. у Европу из сев. Америке ... Поставља се питање мотивације, која се тешко да видети у изворном значењу *баџрен* „црвен”, будући да је багрмов цвет бео; пре би се могло радити о пасивном партиципу од *баџриџи* „(по)тамнети”, с обзиром на црнкасту боју багремове коре (ЕРСЈ 2: 54—55).

Јандроџа „морска риба иверак, плат *Pleuronectes flesus*” — раније тумачење побија се везивањем ихтионима *јандруџа* „речна риба црвенперка, *Scardinius erythrophthalmus*” са словенским панданима: Од псл. **rǫdr-oga* < **rǫdrъ* „црвен” ... Ихтионим [*Scardinius erythrophthalmus*] означава неколико врста рибе које се одликују црвеним пигментом у очима или на перајима ... Тумачење морског ихтионима из гр. ὀψοδόρκας „*Uranoscopus scaber*, небоглед” мало је вероватно, с обзиром на могућност везивања за сазвучне називе слатководних риба (ОС 42—43 s.v. *јандруџа*; Влајић-Поповић 1995: 198—200).

Аницајес „врста дечије игре у којој дечаци наизменично прескачу једни друге” — запис текста који се изговара у току игре, с једне

стране, упућује на вероватно решење, а са друге, побија постојеће тумачење: Ако се пође од облика и контекста у примеру из Госпића [анцаис: бир топус бир мамус анцаис], можда од тур. *ancağız*, 1. pl. fut. од *antak* „спомињати” ... Молова изводи тур. деминутивним суфиксом *-džajes* од *anıy* „чигра” у језику балканских Татара, но из описа у изворима види се да посреди није игра чигром (ЕРСЈ 1: 167).

1.4. У четврту подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се постојећа етимологија (у целини или делимично) доводи у сумњу и/или се предлаже ново тумачење.

Бадњи „предбожићни” — једно од постојећих тумачења (од *бдеши*, као калк лат. *vigiliae* „бдење уочи празника Христовог рођења”) поткрепљује се изворним податком из историјске етнографије који истовремено побија претпоставке о претхришћанском пореклу хеор-ТОНИМА: Сам обичај уношења бадњака први пут је забележен 1272. у Дубровнику: *In uigilia Natalis Domini post uesperum nauclerii et marinarii de Ragusio ueniunt ad dominum comitem in castellum et secum deferunt ceronem unum de ligno et ponunt eum in igne gaudendo ...* С обзиром на ограничен ареал овог култног термина мање су вероватни покушаји да се изнађу његови претхришћански, прасловенски или још праиндоевропски корени. Трубачов помишља на везу са струс. *бдынъ* „надгробни стуб”. Иванов—Топоров везују **bъdn-* са вед. *áhi- budhnyâ-* „змија дубина”, где се други део своди, заједно са лат. *fundus*, гр. *πυθμῖν*, нем. *Voden* итд., на пие. реч за „дно, основу”; семантички оквир пружао би „основни” мит о богу—громовнику који убија змаја као подлога новогодишњег ритуала (ЕРСЈ 2: 68—69).

Бабун „богумил” — на основу етнолошких паралела из круга шаманизма доводи се у сумњу тумачење изнето у московском прасловенском речнику: Од старп. *вавоуњъ* „богумил, патарен”, спорног порекла ... По Бернекеру од **baboniti / *babuniti*, између осталог „врачати”, док ЭССЯ изводи глагол од именице, коју реконструираше као **babonъ / *babunъ / *babona* и своди на дупликован корен **bhā(n)-*, просуђујући везу са **baba* „старица”, која се огледа у мак. *бабун* „човек смежурана лица”, с.-х. *бабоња* „мушкарац налик на бабу”, *бабуна* „жена са злим очима”, као секундарну; треба, међутим, узети у обзир и да је ђосавост „баболикост” стандардна црта шамана (ЕРСЈ 2: 35—36).

Јагњед „црна топола, *Populus nigra*; јасика, *Populus tremula*” — етимологија која се предлаже поткрепљује се једним од својстава дрвета (премда се не одбацује ни традиционално тумачење, такође засновано на спољним карактеристикама биљке): Прасловенски фитоним **agn'edъ* (поред **ogn'edъ?*). Вероватно сложеница од **ogn'ъ* „ватра” и глаголске основе **ed-* „палити, горети” < ие. **(n)dh-/aidh-*, уп. стинд. назив свештеника задуженог за паљење обредне ватре *agnidh-/ agnim-indhá-*, можда и лат. формулу *ignem indere*. Смицао назвања **agn'edъ* био би „дрво за потпалу”, уп. неологизам *пали-дрвице* као калк немачког *Zündholz*: за палидрвца се у модерној индустрији користи управо црна топола, јер се лако цепа и споро гори. Не може се искључити ни традиционална етимологија псл. **agnedъ* од **agne-*, *-ete* „јагње”, по вунастој цвисти тополе која подсећа на јагњеће руно (ОС 41—42; Лома 1996: 28—29 о култном значају тополе).

Байиш „врста мишоловке која се састоји из две дашчице постављене под оштрим углом, између којих се ставља мамац” — уместо

Скокових контрадикторних тумачења, предлажу се два могућа решења, од којих се једно заснива на изгледу реалије, а друго на њеној функцији: Можда у вези са *бат* „штап, батина” као првобитни дуал „два бата” (уп. горе опис реалије) или као поствербал од *бајати* „ударати, лупати” (ЕРСЈ 2: 233).

Амбреџа „сребрни женски украс на грудима” — у конкуренцији неколико недовољно уверљивих тумачења, предлаже се извођење од турцизма *имбреј* тј. *ибреј* „чудо, изненађење итд.” (< тур. *ibret*) засновано на народном веровању: ... није искључена ни семантичка веза са овом речју, ако се узме да су украси ове врсте служили као амајлије, јер се веровало да ће девојка у чију се лепоту „зачуде” поружнети или умрети (ЕРСЈ 1: 148).

1.5. У пету подгрупу спадају екстралингвистички фактори усмерени пре свега ка подржавању суштински нових етимологија, што за последицу има посредно или непосредно дезавуисање претходно важећих тумачења.

Ала² „неман; непогода” — на бази јужно- и севернословенских фолклорних и митолошких података реч се тумачи као словенска, чиме се искључују уврежена извођења из турског и грчког језика: Псл. **xala* „стихија” → „чудовиште, демон” вероватно поствербалног порекла, уп. у кашупском поред *xala* синонимно *oxala* „биће или ствар великих размера”, према с.-х. дијал. *oala* „маскирани члан коледарске групе” поред *xala* „обредна маска јелена” (ЕРСЈ 2: 96—97; Бјелетић 2002⁴).

Андрак¹ „ђаво, враг, нечиста сила итд.” — за реч досад тумачену од различитих алоглотских предлогака, на основу етнографских потврда синонимног и сазвучног *кондрак/кандрак* предлаже се нова, идиоглотска етимологија: Вероватно са уметнутим -д- и протетским а- од **нрак* < **нрав* < псл. **норв* поред **ро-* / *ра-норв* > *йундрав*. Уп. и варијанту са ко-: *кондрак* (-аћ) „ситно живо биће, црв који се према народној празноверици увлачи под кожу човека и узнемирава га; немиран дух, ђаво, враг који не да човеку да се смири на једном месту, пундравац”; одатле и *кандрак* = *андрак* ... Корен је исти као у *йонираџи*; изворно значење било би „(црв) који понире (у човека, животињу)” ... одатле „нечиста сила (у човеку)” (ЕРСЈ 1: 161—162).

Сићево „име неколико села у Србији” — ново тумачење орнитонима од кога је изведен овај топоним предлаже се на основу веровања везаних за дату врсту птице: Стари словенски топоним, изведен од псл. назива за птицу **су(к)г’њ*. Име мале шумске сове *Aegolius funereus* нема директне континуанте у јужнословенским језицима, али топоним *Сићево* поред источнојужнословенске фонетске варијанте *Сиџџевец* омогућује да се оно прецизније него до сада реконструише на псл. равни са *-г’- или *-кг’-. До сада је довођено у везу са ономатопејским глаголом *сикаџи* „ичити”, будући да глас ове птице подсећа на дечји плач;

⁴ У раду се наводе бројни описи але забележени у етнографским изворима: ... „некакво црно и страшно биће у виду ветра које убија људе својим дахом” ... „црни ветар који иде земљом. Где год прође, мора да духне вијор, који врти као сврдао” ... „огромно, тамно као облак биће, јак вихор који уништава све унаоколо” ... „велика змија која реп спушта до земље а главу крије у облаку” ... „змијолико биће с коњском главом” ... „велика и груба змијурина с великим крилима” ... „змија троглавкиња” итд.

ако се остане при оноματοпеји, реконструисана формација могла би се најпре везати са итеративом **syk(ə)tati*, но могуће је да се ради и о архаичној сложеници **sykt'ь < *su-uktiōs*, уп. стинд. *sūkta-* < **su-ukta-* „добро речен”, такође и орнитоним „Turdus Salica” ... Ова врста ћука била би тако названа из еуфемистичких разлога, зато што се веровало да њено жалобно оглашавање слути на зло, уп. и значење другог дела латинског назива *funereus* „погребни, злокобни” (ОС 68; Лома 1994: 118).

2.0. Под нерешеним случајевима подразумевају се одреднице са речима које досад нису биле регистроване, па самим тим ни разматране у етимолошкој литератури. Узрок томе лежи, пре свега, у чињеници да су многе од њих „откривене” тек у новије време, са појавом нових дијалекатских извора. Тумачење ових речи објективно представља највећи допринос ЕРСЈ српској, словенској и балканској етимологији. И у овим одредницама значајан је удео екстралингвистичких фактора, било да они доводе до коначног решења, било да га само имплицирају. Екстралингвистички фактори се у овој групи одредница сврставају у 3 подгрупе.

2.1. У прву подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се или потврђује, или искључује лингвистички могуће решење предложено у ЕРСЈ.

Бајтоглав „морска риба безмек, *Uranoscopus scaber*” — опис рибе потврђује етимологију која се предлаже: Сложеница од *баи* „маљ, млат” и *глава*. Риба *Uranoscopus scaber* има несразмерно велику главу у односу на тело (ЕРСЈ 2: 249).

Бановац „пелинђул, *Artemisia annua*” — податак о станишту биљке искључује потенцијално тумачење: Нејасно. За извођење од *бан* „владарска титула” не види се семантичка мотивација. Како *Artemisia annua* не спада у барске биљке, слабо се чини могућност реконструкције **бажновац* од псл. **bagnō* / **bagnъ* „блато, мочвара” (ЕРСЈ 2: 164).

2.2. У другу подгрупу спадају екстралингвистички фактори који доводе до етимолошког решења када то није могуће на основу искључиво лингвистичких средстава.

Бабац „оболели плод шљиве, рогач” — изглед оболелог плода шљиве са семантичке стране оправдава етимологију која је са формалне стране очигледна: Вероватно од *баба* „старица” као метафора за облик оболелог плода ... уп. навод из књиге *Болесити воћака*: Убрзо после прецветавања шљиве, могу се видети поред плодова природног облика и плодови чудноватог изгледа, извијени у виду рога или пасуља, због чега су у разним крајевима добили посебне називе, као: рогачи, пасуљаре, бабурци, бапке и томе слично. У односу на здраве плодове, који су овални и глатки, плодови погођени гљивичном болешћу *Taphrina pruni* подсећају на остарело, збабљено лице (ЕРСЈ 2: 29—30).

Бик⁴ „плод татуле, *Datura stramonium*; плод враголића, *Tropa natan*” — на основу описа плода објашњава се неочекивани семантички помак, чиме се решава етимологија фитонима: Од *бик* „taurus”, због бодљикавости плода, који ... и наличи бичјој глави. Сасвим младе чауре [татуле] зову

се „теоци”, а зреле „бикови” ... Зато се зове бик, што оће да убоде ко бик (ЕРСЈ 3 s.v.).

Задублица „недозрела смоква” — опис изгледа воћке у фази сазревања условљава етимологију која се предлаже (у крајњој линији од *души*, *дмем/дујем* „надимати (се)”): Најприје је задублица, чим се задуне [„надује”] (ОС 30 s.v. *дули*; Воруџ — Влајић-Поповић 1986).

Бабушка „врста гљиве, *Phallus impudicus*” — изглед и употреба гљиве допуњавају етимолошко тумачење које се предлаже: Редупликација псл. **вих-* „надимати се” ... Остаје неизвесно да ли се с.-х. назив за *Phallus impudicus* изворно односио на саму гљиву, чији се веома брз раст може оком пратити, или на њено округло плодносно тело, будући да оно личи на друге предмете који се исто или слично зову: хрстовој шишарци, чахури, пупољку. Карактеристичан облик гљиве описан научним називом *phallus* < гр. *φαλλός*, рус. *чертовое яйцо* за њено плодносно тело, лат. *verpa* „смирчак” досл. „мушки уд” омогућује да се давање бабушке кравама да би се париле схвати као чин имитативне магије (или је гљива прави афродизијак?). У *бабушина* „пухара”, као и у научном називу *Lycoperdon* (гр.: „вучји прдеж”) семантички моменат је надутост гљиве која кад се притисне пуца испуштајући карактеристичан звук (ОС 5—6; ЕРСЈ 2: 38 s.v. *бабушка*²).

Девешошуг „биљка линцура, *Gentiana lutea* L.” — веровањем о лековитости биљке објашњава се њен назив: Тимочки фитоним *дешешо-шуг* је варијанта од псл. **devę-silъ* „биљка са деветоструком (лековитом, магијском) силом” > с.-х. *devesilъ*; елемент *шуг* у овом фитониму [< псл. **тргъ* „чврст, жесток, неукротив”] имао би слично значење: „снажан, силан” ... Оваква назвања изражавају веру у лековитост и магичну моћ биљке. Линцури, са којом су се Словени упознали на југу Европе, та својства се приписују у великој мери (ОС 73 s.v. **шуг*).

Бикуља „витица, плетеница косе” — на основу историјских података наизглед домаћа реч тумачи се као позајмљеница: Вероватно од нем. *Wickel* ... Нем. реч означавала је у моди осамнаестог века, када су мушкарци носили плетеницу пуштену низ леђа, траку којом је та плетеница увијана, а онда и перику (јер је у моди било ношење вештачке косе) (ЕРСЈ 3 s.v.).

Арзан „(дебела) црквена свећа” — тумачење се предлаже на основу податка да је у питању „поклон трговачких еснафа или имућнијих породица цркви у виду дебелих црквених свећа”: Вероватно изведеница од дијал. глагола (*х*)*аризаџи* „поклонити”, изворно „поклон цркви, заветни дар” (ОС 30; ЕРСЈ 2: 200—201; Влајић-Поповић 1990).

Алачуџа „смотуљак, завежљај”, у изразу *дићи алачуџу на мачуџу* „проскитати се; одати се неморалу; ударити бригу на весеље” — на основу увида у номадске обичаје, изабран је конкретан турски предложак: Вероватно од тур. *alaçık, alacık* „номадски шатор, колиба” ... Наведени израз презриво алудира на номадски обичај сељакања при којем се преноси не само покућство, него и кућа од лаког материјала (ЕРСЈ 1: 114—115).

Бирлен-бир „витешка игра, мушка и женска, налик на труле кобиле” — етнографски опис игре подупире раније претпостављену етимологију турске речи: Вероватно у вези са тур. *birdirbir* „врста игре у којој се играчи међусобно прескачу, труле кобиле”. Порекло тур. речи није сасвим јасно. Мо-

же се повезати са тур. *bir* „један”. Тице претпоставља да име долази од брзалице коју играчи изговарају. Да је он можда у праву сведочи и Чемериќићев опис ... ова игра има шест фигура од којих свака има своје име које играчи изговарају док прескачу један другог. Прва је *бирлен-бир*, затим следе: *ићи комџир*, *џирица кашарница*, *Мара ње-џељуша*, *беш*, *џурам фес*. Из овога се јасно види да је, осим код четврте, у основи број, у три случаја преузет из турског, док је једном (*џирица*) преведен (ЕРСЈ 3 s.v.).

Ба „село у Колубари” — антропогеографским описом подржава се немачко порекло топонима: Вероватно од нем. *Vach* „поток”. Име вероватно потиче од саских рудара, на чије присуство, поред чињенице да је ту у XVI—XVII в. посведочен рудник, упућује и усмена традиција, а на село се пренело са горњег тока Љига, који у њему извире и кроз њега протиче, уп. опаску Љ. Павловића: „Бах је село особеног типа, каквога нема на Балканском полуострву ... речног типа. Чим Љиг сиђе од извора у раван, одмах испод водопада, с једне и друге стране, поређане су куће ... уз реку” (ЕРСЈ 2: 14).

Бадивук „презиме муслиманске породице у Вучитрну” — једна од предложених етимологија даје се на основу записаног предања: Императивна сложеница где је други члан *вук*, док се први може различито тумачити. По традицији коју преноси Елезовић, у основи је надимак који је породица понела пошто је некад њена биволица *вука* који ју је напао *набола* на рогове и тако га донела кући: у том случају ваљало би претпоставити у првом слогу редуковану базу *бџд-* од *босџи*, која је могла најпре настати управо у императиву (ЕРСЈ 2: 66—67).

2.3. У трећу подгрупу спадају екстралингвистички фактори којима се имплицира највероватније или остала могућа решења. Ту се налазе и речи којима би место, заправо, било у претходној подгрупи, али се оне, због принципијелне уздржаности, нарочито кад су у питању хапакси, у ЕРСЈ квалификују као нејасне, недовољно јасне и сл.

Бајмак „кривоног (о коњу; човеку)” — непосредан извор позајмљивања речи прецизира се на основу историјске чињенице: Вероватно у вези са тур. дијал. *таутмак* „id.” ... Постоји могућност да су ову реч, баш у облику **бајмак*, проширили Черкези који су до 1999. године живели на Косову и Метохији (ЕРСЈ 2: 87—88; Петровић 2004: 161).

Басанка „врста крушке” — трећа понуђена етимологија дата је на основу изворног податка за историју воћарства: Можда скраћено од *јерибасма* „сочна, крупна жута крушка [она која не пада на земљу]”. У ареалном погледу мање је вероватна веза са *басанка* „врста бундеве”. Или од **Елбасанка*, по граду Елбасану у Албанији, где Евлија Челебија у XVII в. помиње „надалеко чувене крушке које теже свака једну оку” (ЕРСЈ 2: 220).

Белодух „зељаста ливадска биљка *Anthyllis vulneraria* која се употребљава у народном лекаству, а служи и за бојење пређе у жуто” — на основу описа биљке усмерава се правац истраживања њеног порекла: Нејасно. Наизглед придевска сложеница као *милодух* „пријатног мириса, селен, *Levisticum*”, уп. рус. *духи* „кита цвећа, мирисног зеља” ... Како, међутим, ни *Anthyllis vulneraria* ни *Althaea officinalis* нису ароматичне биљке, а **бџџ* се не употребљава за мирисе, можда треба поћи од значења „беле сржи”, уп. *душа* „срж, срчка (биљке)” (ЕРСЈ 3 s.v.).

Бацура „увијач од овчје коже или бурага којим се ... обавија стопало преко чарапа” — на основу описа реалије, назив се доводи у везу са *бахор* „трбух, бураг” и тако имплицира решење: Кад се баориште скине са баора, онда се баор осуши, па се и њим зими завијају ноге и то се зове бацура (ЕРСЈ 2: 286).

Баков „буца од липовог дрвета којом рибари ударају моруне и јесетре да их онесвесте” — опис реалије имплицира једно од могућих решења: Нејасно. Будући да се ради о меком дрвету чији удар треба само да онесвести рибу, није искључена веза са *бак*, *баковина* „спољашњи меки слој дрвета” (ЕРСЈ 2: 108).

Бакула² „иловача за лонце” — на основу описа технологије израде грнчарије предлаже се етимологија досад нерегистрованог и неетимологисаног хапакса: Нејасно. С обзиром на то да се ради о сировини за лонце који се пеку, уп. можда стгрп.-цсл. вѣкъ „креч”, слн. дијал. *bek* „отворено огњиште, ватра која се пали изван куће, на којој ујесен суше плодове или лан” (ЕРСЈ 2: 112).

Обара „житка маса од укисељеног кукурузног брашна која се користи у грнчарству” — на основу описа грнчарске технике термин се издваја из породице глагола *барити* „кувати”: Значења *џбара*, *обарисаџи* „потопити, потапати печену керамику у обару”, *обарити* „id.”: Усијани се лонци ваде из жежнице мотком обарачом и „обарају се” у дрвеном кориту ... Лонци се „обарају” да буду јачи — не морају нужно спадати овамо (сама та маса се не кува!), већ можда под *варити* „штитити” (**ob-vara* „заштитна глазура”?) (ЕРСЈ 2: 205 s.v. *барити*).

Бадањ² „пласт, гомила, хрпа” — на основу описа технике прављења снопова предлаже се етимологија: Најпре *nomen resultativum* од (*на-/џри-*)*бадаџи*, в. *бадаџи* „бости” и тамо нарочито називе за оруђе којим се ради око сена *набад*, *набадањ*, *набадина*, *набадња*, *обадак*, уп. опис уз овај последњи: Снопови се [жита] слажу у крстачје. Крстак има седамнајст или дваест и један сноп. Одозгор се крстак обатком приборе. Обадак је штап, ко прст дебел, по фати дугачак и заоштрит (ЕРСЈ 2: 62).

Бара² „кућица за пасуљ” — опис реалије указује на једну од могућих етимологија досад нерегистроване и неетимологисане речи: Најпре исто што и *бара* „влажно удубљење у земљи”: *кућица* у овом значењу је јамица ископана у земљи за сађење одн. сејање поврћа као боб, грашак, кромпир, кукуруз, и у тој јамици је свеже копана земља влажнија него на површини, уп. пример: Не може у суху земљу [кукуруз] сијати, већ у кућице зрно по зрно, а онда се по потреби залива водом (ЕРСЈ 2: 180).

3.0. Осим екстралингвистичких фактора који утичу на доношење етимолошког суда, у ЕРСЈ улазе и други историјски, географски, етнографски, митолошки, фолклорни, књижевно-историјски итд. подаци, који од њега чине не само лингвистичко већ и штиво од ширег културноисторијског значаја.

Ајосџолка „врста сандале”: Сандале нису спадале у традиционалну народну ношњу, и представа о њима стицала се преко црквеног живописа, отуда и си-

НОНИМ *исусовке*. Иначе се на подручју распрострањености речи *ајосћолка* није сачувао стари слов. назив *јосћола*, потиснут мађаризмом *цијела* (ЕРСЈ 1: 179—180).

Арделија „врста шљиве”: Можда од турцизма *ардал* „слачица” (шљиве су се користиле за прављење пића званог (*х*)*ардалија*) (ЕРСЈ 1: 195).

Баба² „иста реч као *баба* 'старица' у различитим фолклорним специјализацијама”: Реч *баба* се у народној култури користи за означавање женских митолошких ликова и духова, болести (уп. и мак. *бајка* „заушке”, буг. *бабици* pl. „цревне глисте код деце, *Oxyurus vermicularis*”, укр. *бабици* „болони, колике у трбуху”), атмосферских појава (уп. и мак. *баби* pl. „последња три дана марта”, пољ. *babin mróz* „октобарски мраз”), астрономских објеката (уп. пољ. дијал. „длуж”, чеш. дијал. *baby* pl. „сазвежђе Плејаде”, рус. дијал. *бабы* „id.”, укр. *баби*), календарских датума (уп. нпр. буг. *бабинден* „дан после зимског св. Јована, посвећен заштити од бабица”), ритуалних предмета (уп. мак. дијал. *бабка* „пужева кућица на дететовој глави против урока”, буг. дијал. *бапчинки* pl. „пужеве кућице као украс на плетеницама (косе)” и сл. (ЕРСЈ 2: 16—18).

Баба⁷ „главна уздужна греда на коју се ослањају попречне”: Предмети се у пару називају бабом и делом када се један, „мушки”, умеће у други, „женски”, ставља на њега одозго, и сл.: *баба* „женска копча” : *деда* (или *бабац*) „мушка копча”; *баба* „поклопац” : *деда* „притискивач на поклопцу”, такође о деловима воденице поточаре који се увлаче један у други, о предњем и задњем делу самара у које се умећу штице итд. (ЕРСЈ 2: 20—22).

Баба¹⁶ „назвања разних биљака различито (а у неким случајевима секундарно) мотивисана псл. **baba*”: Деноминација је могла бити мотивисана коришћењем биљака у народној медицини (*Plantago*, *Salvia*), или, као у случају разних врста гљива, њиховом сличношћу са изгледом старе жене. Код двосложних назива основни семантизам садржан је у другом члану (*уво*, *жила*, *коса*), па семантичка вредност присвојног придева (*бабин*, *бабји*) често није битна. Постоје и називи за чији је постанак везана нека легенда или народно веровање, нпр. *мајчина* (> *бабина*) *душица*. У већини пак случајева вероватно се ради о паретимолошком, секундарном наслањању на реч *баба* након губљења свести о првобитној мотивацији назива (ЕРСЈ 2: 25—26; Бјелетић 1996).

Багдаш „Багдад”: На том месту постојало је мање насеље већ у доба персијске власти, да би 726. постало престоница арапског калифата. Преко ратова турског доба ово име је ушло не само у образоване кругове, него и у народ (ЕРСЈ 2: 49).

Бајшалаге „село у ваљевској Тамнави”: Месно предање, да се село прозвало по неком Турчину „Батал-аги”, побија рани помен његовог имена, тек неколико година пошто је Турска са падом Београда 1521. коначно завладала тим крајевима (ЕРСЈ 2: 237; Лома 1998: 98—99).

Бајшар¹ „већа корпа од прућа, котобањ”: Овај назив спада у велику породицу речи распрострањених у разним европским језицима, чије је основно значење „суд за вино; бачва, боца”, али се оно местимце грана у „мех”, „велика корпа”, „корпа са поклопцем”, „кошница” ... Заједнички етимон овим речима види се у стгр. *πυτίφη* / *βυτίφη*, чије значење „боца за вино оплетена прућем” указује на древну праксу заштите глинених посуда приликом транспорта и истовремено указује на још једну могућу семантичку спону између „бачва” и „кошара” (ЕРСЈ 2: 239—240).

Биџар „сига, седра, шупљикав кречњак“: Мешање синонима *сиџа*, *баџра* и *биџар* на тлу Србије може се илустровати податком да се поток *Биџар* налази код села *Сиџа* (ОС 10—11).

Јалкунџи само у народној песми: *џу се џиџи јалкунџи лежу*. Фолклорни назив вероватно грчко-латинског порекла, од лат. *alcyon* < грч. ἄλκυών „птица водомар или зимород, *Alcedo ispida*“. Суфикс *-џи* за ознаку младунаца као у *џиџи*, или можда према грч. -ἴδης у изведеници ἄλκυονίδης ἡμέραι > лат. *dies alcyonides* „алкионски дани“, период тихог времена око зимске краткодневице, када се веровало да водомари легу младе; по миту, те дане је Зевс подарио Алкиони, претвореној због несрећне љубави у женку водомара, да би могла на миру извести своје птиће. И у народној песми је назначено зимско време поменом „снега до кољена“; она је забележена у дубровачком приморју, где је био могућ утицај писане на усмену књижевност; овај мотив класичне митологије је по свој прилици непосредно црпен из латинских писаца као што су Хигин или Овидије. ... Класична реминисценција уклопљена је у већ постојећу фолклорну формулу типа *џиџи јеџубиџи*, *џиџи брадиџи* (ОС 42).

4.0. За разлику од формалних елемената, који су по дефиницији законити, и семантичких, који испољавају знатан степен закономерности, те и једни и други приликом израде одредница могу бити униформно и економично дати,⁵ презентација екстралингвистичких фактора — како је показао и овај рад — не подлеже никаквом шаблону. У којој ће мери ови фактори бити укључени у састав одредница зависи од концепције самог речника. У принципу су могуће две опције: или се екстралингвистички фактори врло рационално наводе за потребе етимолошког тумачења, или се у речник уносе и неки релативно редундантни подаци из области општег знања. Изложени материјал показује да ЕРСЈ комбинује обе опције, тумачећи тако не само порекло речи, већ и осветљавајући са разних аспеката историјат њиховог настанка. Овакво обиље екстралингвистичких података на први поглед може деловати као оптерећујуће за један етимолошки речник, али с обзиром на његову амбицију, да кроз настанак и развој лексике у што већој мери одслика културну историју, испоставља се као оправдано и корисно.

ЛИТЕРАТУРА⁶

Вјелетић 1991 — М. Вјелетић: О пореклу неких речи из istoчне Србије, *Зборник Машице српске за филологију и лингвистику* XXXIV/2, Нови Сад, 159—169.

Бјелетић 1996 — М. Бјелетић: Од девет брата крв (фитоними и термини сродства), *Кодови словенских култура. Биљке* 1, Београд, 89—101.

Бјелетић 2002 — М. Бјелетић: Духовна култура Словена у светлу етимологије: јсл. *(x)ала*, *Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Кракów, 75—82.

⁵ Уп. Бјелетић — Влајић-Поповић 2003: 42.

⁶ Овде се не дају скраћенице из цитираних речничких одредница, будући да се њихова разрешења могу наћи у свескама ЕРСЈ.

Бјелетић — Влајић-Поповић 2003 — М. Бјелетић — Ј. Влајић-Поповић: Имплицитна и експлицитна семантичка објашњења у етимолошком речнику (на примеру *Етимолошког речника српског језика*), *Зборник Мајнице српске за славистику* 63, Нови Сад, 29—43.

Бјелетић — Влајић-Поповић — Лома 1997 — М. Бјелетић — Ј. Влајић-Поповић — А. Лома: Нивои етимолошке анализе и сегментација одреднице у Етимолошком речнику српскохрватског језика, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XL/1, Нови Сад, 9—19.

Бренеселовић 2007 — Л. Бренеселовић: *Бараба* — од надимка до европског дијалектизма, *Наш језик* XXXVIII, Београд, 71—105.

Boryś — Vlajić-Popović 1986 — W. Boryś — J. Vlajić-Popović: Srpskohrvatsko dijalekatsko *dīli* „nedozreli“, *dīlōvan* „budav“, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику* XXIX/1, Нови Сад, 87—90.

Vlajić-Popović 1990 — J. Vlajić-Popović: Sh. *ārzān*, *aržōvan*, *řzān*, *Јужнословенски филолог* XLVI, Београд, 63—68.

Влајић-Поповић 1995 — Ј. Влајић-Поповић: О неким псеудогречизмима у новијој српскохрватској етимолошкој литератури, *Јужнословенски филолог* LI, Београд, 197—202.

Влајић-Поповић 1997 — Ј. Влајић-Поповић: Сх. *оловина* „старинско пиће налик пиву“, *Кодови словенских култура. Храна* 2, Београд, 163—169.

ЕРСЈ 1 — *Етимолошки речник српског језика*, св. 1 — А-АШ, Београд 2003.

ЕРСЈ 2 — *Етимолошки речник српског језика*, св. 2 — БА-БД, Београд 2006.

ЕРСЈ 3 — *Етимолошки речник српског језика*, св. 3 — БЕ-БЈ, Београд 2008 (у штампани).

Лома 1994 — А. Лома: Језичка прошлост југоисточне Србије у светлу топономастике, *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш, 107—136.

Лома 1996 — А. Лома: Два словенска назива за црну топоу и Аполон као божански огањ, *Кодови словенских култура. Биљке* 1, Београд, 23—30.

Лома 1998 — А. Лома: Бавоље кумство, *Брајство* 2, Београд 1998, 91—106.

ОС — Етимолошки одсек Института за српски језик, *Огледна свеска*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. књ. 15, Београд 1998.

Петровић 2004 — С. Петровић: Путеви лексичког позајмљивања на Балкану, *Balkanica* XXXIV, Београд, 157—172.

Marta Bjeletić
Jasna Vlajić-Popović

EXTRALINGUISTIC FACTORS IN ETYMOLOGICAL RESEARCH (the case of *Etimološki rečnik srpskog jezika*, the Serbian etymological dictionary)

Summary

Departing from the standpoint of modern etymological lexicography the paper offers a presentation of the role of extralinguistic factors in the methodology of writing *Etimološki rečnik srpskog jezika*, the Serbian etymological dictionary (comprising the materials of its first three volumes and the Pilot issue — an overall corpus of over 2000 lemmata). The extralinguistic factors occur in a wide range of information about material civilisation, nature and geography, historical facts and peculiarities as well as a variety of elements of spiritual culture (mythology and religion, rites, games, etc.)

Since the contribution of extralinguistic factors to the contents of different lemmata varies to a large degree, the material is presented in such a manner as to follow the intensity of their impact on reaching the (final or proposed) etymological judgement (or the alternation of the previously existent one). Some 40 lemmata are divided in two groups, with a few further subdivisions. Besides a brief elaboration of reasons for placing a lemma in a certain group or

subgroup, a short quotation from the original text of the lemma is provided as an illustration of its case.

And finally, it is concluded that this relative abundance of extralinguistic factors from various domains which strongly contribute not only to interpreting the origin of words but also to cultural history, has proved to be both justified and useful.